

İlyas KAYAOKAY¹

DİVAN ŞİİRİNDE TEKNOLOJİK BİR ALET: USTURLAB²

Özet

Kimi araştırmacılar divan Őiirini sosyal yaşamdan bağımsız hayali bir Şiir olarak tasavvur etmişlerdir. Oysa dikkatli bir incelemeye tabi tutulduğunda böyle bir hüküm vermenin hatalı olacağı aşıkârdır. Divan Şiirinde, sosyal hayata ait olan her unsuru görmemiz mümkündür. Bu bağlamda inceleme konusu yaptığımız usturlab, güneşin ve yıldızların konumlarıyla ve zamanla ilgili problemlerin çözümünde kullanılan astronomik bir alettir. Astronomi problemlerinin çözümü için gerekli olan matematiksel hesaplamalarda kullanılır.

Bu makalede; usturlab hakkında bilgiler verildikten sonra, 300 Şairin divanı taranarak bulunan 45 beyitten hareketle, usturlabın, divan Şairine hangi yönlerden ilham kaynağı olduğu ve muhtelif unsurlara nasıl teşbih ve mecaz konusu yapıldığı irdelendi.

Anahtar kelimeler: Usturlab, Divan Şiiri, Münecim, Güneş, Divan Şairi

DİVAN POETRY TECHNOLOGICAL DEVICE: ASTROLABE

Abstract

Some researchers, independent of social life dream sofa poem as a poem have seen. However, when a careful examination of this provision is obvious that not faulty. Divan poetry, social life, it is possible to see the elements. Astrolabe, and once with the position of the sun and stars used in the solution of problems is an astronomical instrument. Is required for solving problems of astronomy used in mathematical calculations..

In this article, astrolabe given information about, after 300 poet's court by checking the 45 couplets of movement, the astrolabe, the poets in what ways have inspired and various elements of how similes and metaphors made subject to the classification form were evaluated.

Keywords: Astrolabe, Divan Poetry, Astrologer, Sun, Divan Poet.

¹ Milli Eğitim Bakanlığı, kayaokay_2323@hotmail.com

² Bu makale, 2013 yılında Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi'nde gerçekleştirilen 2. Uluslararası Türkçe Konuşan Öğrenciler Kongresi'nde sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

GİRİŞ:

Türk şiir geleneği içerisinde yer alan divan şiiri, önemli bir sacayağı konumundadır. 13. asırda Hoca Dehhanî ile başlayan bu yedi yüz yıllık serüven, Türk şiirinde kuşkusuz derin tesirler bırakmıştır. Tanzimat Dönemi'ne gelindiğinde eski geleneği yıkmak adına birçok hamle yapılır. İlk olarak Namık Kemal'in taarruz ettiği eski şiir geleneğimize, zamanla çığ gibi büyüyen eleştiriler yöneltilir. Bunlardan biri de bu şiirin "hayalî bir şiir" olduğu görüşüdür. Lakin şiirin iç yapısını incelediğimizde ele alınan konuların her zaman muhayyel olmadığı, gerçek hayata ait unsurların da bu şiirin temel yapı taşlarını oluşturduğu görülür. "Seferî" mahlasıyla divan şiiri geleneğini devam ettiren Nejat Sefercioğlu da konuyla ilgili şu görüştedir:

"Hiçbir sanatkârın yaşadığı sosyal ve tabii çevrelerin dışında düşünülmesi mümkün olmayacağı gibi bu çevrelerin tesirinde kalmadan bir sanat eserini meydana getirebileceği de tasavvur edilemez. Bir sanat eserini meydana getiren unsurlar arasında sanatkârın gözlemleri, hayal dünyası ve sanatkârlık gücü ön sırayı alır. Tek başına bu unsurlardan hiç biri sanat eserinin meydana getirilebilmesi için yeterli değildir. Ne kadar hayal mahsulü olursa olsun her sanat eserinin temelinde sanatkârın tabii ve sosyal çevresinden edindiği izlenimler yer alır." (Sefercioğlu, 2009:1) Hemen hemen bütün edebiyatlarda olduğu gibi divan şairleri de bilinen bir gerçeği bazen olduğu gibi bazen de izlenimlerinin kendisinde uyandırdığı hisleri şiirine aksettirir. Makalemize konu olarak seçtiğimiz usturlab bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir. Şair, döneminde kullanılan teknolojik bir unsuru görüp kendi tahayyülünde yoğurarak şiirinde kullanmıştır.

USTURLABIN TANIMI VE TARİHÇESİ

Usturlab, güneşin ve yıldızların konumlarıyla ve zamanla ilgili problemlerin çözümünde kullanılan astronomik bir alettir. Birçok astronomi problemlerinin çözümü için gerekli olan matematiksel hesaplamalarda kullanılır. Adı Yunancada yıldız anlamına gelen "aster" ve almak, ölçmek, yakalamak, tutmak, anlamak ve kavramak gibi anlamlara gelen "lambonein" kökünden gelmektedir. (Morrison, 2006: 14) Usturlab, eski dönemlerde teknik anlamıyla küresel astronomi problemlerini çözmek, gök cisimlerinin veya herhangi bir yükseltinin irtifamı ölçmek, gündüz ve gece saatlerini belirlemek, şehirlerin enlem ve boylamlarına göre kible yönünü tespit etmek, tablolar (zayıçeler) çıkarmak gibi teorik ve pratik birçok amaçla kullanılan astronomi aletini ifade eder. İlkçağ ve Ortaçağ boyunca yaygın biçimde kullanılan usturlabın tarihi Yunan klasik müellifleri tarafından Archimedes ve Apollonios'a (yaklaşık M.Ö. 200), hatta Eudoxous'a (yaklaşık M.Ö. 350) kadar geri götürülmektedir. Düzlem usturlabın ilkesi olan gökyüzünün izdüşümüyle ilgili modellemenin en azından Hipparchos (M.Ö. 150) döneminde bilindiğine dair ilmî veriler bulunmaktadır.³ Bir rivayete göre de usturlabı ilk keşfeden ve bu konuda ilk kitap yazan kimse Abbasi devri astronomi âlimlerinden Ebu İshak el-Fezari'dir. İslam dünyasında ilk kullanan da kendisidir.

İnsanoğlunun sınırsız merak duygusu sayesinde çağımızın bilimi bu noktaya taşınmıştır. Her bilim ürününün temelinde ilkel ve basit bir şekli mevcuttur. Günümüz teleskoplarının ilk ve en basit şekli usturlablardır. Kullanımı kolay ve taşınabilir olduğundan itibar edilen bir alettir.

Gözlem yapmak ve zamanı belirlemek için başka aletlerin geliştirilmesiyle, on yedinci yüzyıldan itibaren Avrupa'da usturlabın önemi azaldı, İslam dünyasında 20. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etti. Usturlabın İslam dünyasına taşınması, sekizinci ve dokuzuncu

³ Atilla Bir, Mustafa Kaçar, İslam Ansiklopedisi "Usturlap" maddesi. C.42, 195-198

yüzyıllarda Yunancadan yapılan çeviriler sayesinde olmuştur. Usturlab İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren gerçek bir gelişme göstermiştir. Bunda İslam inancıyla alakalı olarak zaman, yer ve yön tayininin ayrıntılı yapılmasının etkili olduğu söylenebilir. M.S 1009'da astronom İbn Yunus, 1,4 metrelik usturlabı kullanarak güneşin konumunun 10.000'den fazla gözlemini yapmıştır. Onun yaptığı gözlem sonuçlarının tabloları 19. yüzyıla kadar namaz vakitlerinin bulunmasında kullanılmıştır. (Tağman, 2007: 25-27)

Birçok astronomi problemi, usturlabın ön yüzü kullanılarak çözülür. Usturlabın ön yüzü iki tip parçadan oluşur; sabit parça ve bir eksen üzerinde dönen parça. Sabit parçalar, belli bir enlemde gökyüzünün görüntüsünü ve zaman cetvellerini tasvir eder. Dönen parçalar ise gökyüzünün günlük dolanımını taklit eder. Usturlab kullanırken belli bir zamanın ve tarihin taşınabilir parçalarını ayarlamak gerekir. Bir kez kurulurken, gökyüzünün çoğu (görünen ve görünmeyen) aletin yüzünde tasvir edilmelidir. Usturlab birçok astronomi probleminin görsel yoldan çözülmesine imkân verir. (Tağman, 2007: 23)

Usturlâb⁴

Usturlab ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. 16.yüzyılda yaşayan Mustafa İbn El-Müvvakit, 1544 yılında “*Risâle-i Usturlâbi Selimî*” isimli bir eser yazmıştır. Eserinin giriş kısmında: “Hamdolsun usturlabla, namaz vakitlerini, zamanları ve kible yönünü bulmamıza sebep olan ve bulduklarımızla yarattıklarının birbirine uygun olduğunu ve kudretini gösteren, şahadet ettiğim kendinden başka ilah olmayan tek ve kendisine şirk koşmadığım Allah’a. Ve yine şahadet ederim ki O’nun kulu ve elçisi olan Muhammed’e. Ben zavallı Mustafa ibn el-Muvakkıt, Allah’ın resulüne ve ashabına ve buraların hakani olan sultana selam ve saygılarımı sunarım. Usturlab adlı alet yuvarlak olan aletlerin en bilinenidir. Bu alet hakkında bir şeyler öğrenmek isteyenler için Türkçe olarak bir kitap yazdım. Bütün önemli meseleleri derleyip topladığım bu kitaptan isteyen herkes yararlanabilir” (Tağman, 2007: 56) diyerek eserinin telif sebebini ortaya koymaktadır.

⁴ <http://foto.internetara.com/?a=usturlap&id=125989>

DİVAN ŞİİRİNDE USTURLAB

Usturlabın divan şiirine aksetmesi sınırlı sayıdaki beyitte karşımıza çıkar. Taranan 296 divan içerisinde sadece 45 beyit içerisinde tesadüf edebildik. Bunların yanında, bazı mesnevilerde de usturlab kelimesi kullanılmıştır. Lami’i’nin Vâmık u Âzra isimli mesnevisinde Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Marifetname’sinde ve Ahmedî’nin İskendernâme’sinde 3 beyitte usturlab kelimesi geçmektedir. İçinde usturlab kelimesi geçen bu 45 beytin nazım türü olarak dağılımına baktığımız zaman içerisinde usturlabı ihtiva eden 18 beytin kaside, 25’inin gazel, 1’inin terakib-i bend ve 1’inin de tahmis türü içerisinde yer bulduğu görülür. Diğer nazım şekillerine oranla gazellerde daha fazla yer almıştır.

Bazı şairler usturlabı vezin gereği “suturlab” şeklinde divanında yer vermiştir. Bazı şairlerin de bu hususta vezin kaygısı gütmeyeceği görülmektedir. “Suturlab” şekli 16 beyitte geçer. 17 beyitte ise kafiyeye olarak kullanılmıştır. Usturlabın divan şiiri içerisindeki kullanımının yüzyıl olarak dağılımına baktığımız zaman 17. yüzyılda diğer yüzyıllara oranla daha fazla kullanıldığı görülür. Usturlaba şiirlerinde en fazla yer veren şair ise Musa Kazım’dır. (5 yerde kullanmıştır.) Ele aldığımız divanlarda çoğunluğun kullanılmamış olması elbette usturlabdan habersiz oldukları anlamına gelmez. Zirâ Ahmedî Divanı’nda olmamasına rağmen İskendernâme adlı eserinde 3 yerde geçmiştir. Ayrıca diğer şairlerden daha fazla rastlayabileceğimize inandığımız Müvvakit-zâde Mehmet Pertev Divanı’nda sadece bir yerde Fâris-i Kerimî’ye yapılan tahmiste rastladık. Ali Emirî de usturlab hakkında dersler vermiştir fakat divanında herhangi bir şiirinde kullanmamıştır. Bu durumlar elbette ilginç ve garipsenecek bir durum değildir. Kullanılması veya kullanılmaması aletin değerli veya değersiz olduğunu bize göstermez bunlar sadece konuyla ilgili tespitlerimizdir.

İlk olarak 14. asır şairlerinden Kadı Burhanettin Divanı’nda (G.13/4) usturlab kelimesinin kullanıldığını gördük. Taranan 300 divan içerisinde Âşık Çelebi (16.yy K.14/27) Karamanlı Aynî (15.yy G.255/2) Azmi-zâde Hâletî (17.yy K.41/16, G.84/1, G.373/2) Ahmet Paşa (15.yy K.16/33) Âmrî (16.yy G.51/4) Aşkî Mustafa (19.yy K.8/22) Emrî (17.yy G.55/6) Hazık (18.yy G.123/4) Lebib (17.yy G.40/6) Mesihî (15.yy G.122/4) Mirzâ-zâde Mehmet Salim (18.yy K.10/32) Müvvakit-zâde Mehmet Pertev (18.yy Tah.55/4) Musa Kazım (19.yy K. 39/30, G.9/6, G.27/3, G.316/7, Terk. B. 4./9) Neccarzâde Rıza (18.yy K.1/27, K.3/13), Nehci (17.yy G.262/8) Nâilî-i Kadîm (17.yy K.20/10, K.29/30, G.83/2, G.168/3) Nef’î (17.yy K.31/5, K.52/11) Nev’izâde Âtâî (17.yy K.2/9, K.15/20, G.167/3) Revânî (16.yy K.6/7) Rezmi (17.yy G.28/5) Süheylî (16.yy G.154/4, K.17/5) Cafer Çelebi (15.yy K.23/11) Usûlî (16.yy G.143/2) Ümidî (16.yy K.1/2) Yenişehirli Avni Bey (19.yy G.68/4, G.346/1) divanlarında rastladık. Bunların dışında muhtelif kaynaklarda Lami’i (16.yy 2 beyitte) ve Aşkî’nin de (16.yy 2 beyitte) usturlaba şiirlerinde yer verdiğini gördük.

Görülebileceği üzere şairler usturlabı daima felek, kadeh, müneccim, irtifâ, mihr, mâh, zîc kelimeleriyle beraber kullanmıştır. Divan edebiyatımızın asıl kaynağı Fars edebiyatıdır. Böyle teşbihler elbette orada da vardır. Kendi şiirimiz için bir yorum yapacak olursak; divan şiirinde çok az kullanılan bir unsur olduğu için kullanılan bazı beyitlerde şair daha önce kimsenin söylemediği, yeni orijinal ifadeler yani “bikr-i mana” buldukları söylenebilir.

Şairler usturlab ile çeşitli kavramlar arasında ilgi ve ilişkiler kurmuşlardır. Bu ilgi ve ilişkileri aşağıdaki şekilde alt başlıklar hâlinde inceleyebiliriz.

a. Usturlab - Levha

Usturlabın bazı özelliklerini yukarıda vermedik. Beyitlerle beraber daha iyi anlaşılacağından her başlığın altında hangi unsur ile ilişkilendirilmişse orada izah etmeyi uygun bulduk. Usturlab birçok parçadan oluşan bir alettir. Bu parçalardan biri de levhadır. Usturlabların çoğu birçok levha içerir. Her biri her iki taraftan tutturulmuştur. Usturlabın kullanılacağı yerdeki göz erimini verir. Usturlablar herhangi bir enleme uygun olan levhaların takılıp çıkarılmasına uygun olarak tasarlanmış aletlerdir. (Tağman, 2007: 35) Şair bu durumu görmüş ve şiirinde kullanmıştır. Hâlefî:

Aftâb-ı feyzi bizden sor ki olmuşdur bize

Cümle etbâk-ı felek elvâh-ı usturlâb-ı ‘ışk

G.373/2

“Feyiz bereket güneşini bizden sorun zira feleğin bütün tabakaları bize aşk usturlabının levhaları olmuştur” diyerek feleğin katmanlarıyla usturlabın levhaları arasında bir ilgi kurmuştur. Şair aşkı usturlaba benzetiyor, aşkın verdiği gönül genişliği sayesinde bütün evren/dokuz felek şairin gözünün önünde bir usturlab gibi oluyor.

Usturlabı kullanabilmek için levhalarının üzerine gökyüzünün bir kopyası çizilir. Usturlabın amacı, kullanıcıya bir yere özgü verilen zamanda ve yerde güneşin ve belli yıldızların konumunu göstermektir. Bu gösterme işlemi, usturlabın yüzüne gökyüzünün resminin çizilmesi ve yerlerinin kolayca bulunması için konumlarının işaretlenmesi ile yapılır (Tağman, 2007: 22) Nev’îzâde Atâyî güneşi usturlab levhasına benzetmiştir:

Nevk-i rümh itdi kalem-kârı sipihrün safhasın

Hatlarıyla levh-i usturlâba döndi âfitâb

K.2/9

“Mızrağının sivri ucuyla, feleğin katlarını ince ince işledi, her gök cisminin yerini işaretledi, feleği usturlab gibi düzene koydu; güneş de bu usturlab düzeni içine konulmuş bir levhadır.”

b. Usturlab - Ankebut

Usturlabın ankebut adlı bir parçası daha vardır. Arapça “ örümcek” manasına gelir. Levhaların üzerinde olan şebekeye denir. Örümceğin ağına benzediğinden dolayı bu isimle anılır. Emrî:

Şu’â’ı ankebûtın perdesidür

Hakîm-i çarha mihr altun suturlâb

G.55/6

“Güneş ışınları ankebut ağı gibidir. Feleğe hükmeden güneş altın usturlabtır” dediği beytinde güneş usturlab olunca güneşin ışıkları da görüntü itibarıyla ankebutu yani örümcek anlamına gelen parçayı andırır.

2.1. Usturlab - Kadeh

Divan şiirinde kadeh, sevgilinin dudağına, bir goncaya veya güle, lâleye, zaman zaman da göze vs. gibi çeşitli unsurlara teşbih konusu olmuştur. (Pala, 2010: 84) Çok az şairin de kadehi usturlaba benzettiği görülür:

Âşık isen düşmesin elden usturlâb-ı kadeh
Gör nice rıf' atdedür hurşîd-i 'âlem tâb-ı 'ışk
G.51/4

Amrî, “Âşıkсан kadeh usturlabını elden bırakma o zaman aşkın âlemi aydınlatan güneşinin ne kadar yükseklerde olduğunu görürsün“ derken kadehi usturlaba benzetmiştir.

Kadeh usturlabını anlamak için kadeh kelimesi önemlidir. Kadeh burada birebir şarabı temsil eder. Şarabın özelliği ise sarhoş edici olmasıdır. Sarhoşluk aşkın da bir alametidir. İkisinde de akıl yoktur. Burada ilahi aşk da beşeri aşk da kast edilse aşkıta yol bulma aracı olarak, aşkı bulma aracı olarak şarap gösterilir. Şarap kadehini usturlaba benzetenlerden biri de Lami'i'dir:

İster isen nucûm-ı çarha vukuf
Gözün aç câm-ı meydîr usturlâb
G.4/8

“Gökyüzündeki yıldızlar hakkında bilgi sahibi olmak istiyorsan şarap kadehine şöyle dikkatlice bir bak o tıpkı usturlab gibidir.”

2.2. Usturlab - Güneş/ Ay

Güneş ile usturlab arasında da şekil itibariyle benzerlik vardır. Mustafa İbn El-Muvvakit'in dediği gibi “usturlab yuvarlak aletlerin en bilinenidir.” 17.yy'ın usta kaside şairi Nef'i, Der Ta'rif-i sa'âdet-hâne-i Şeyhülislam Mehmet Efendi kasidesinde:

İrtifâ'ın almağa olmuş mühendis çarh ana
Mihri usturlab edip kılmış şu'â'ın rîsmân
K.52/11

“Felek mühendis olmuş onun yüksekliğini ölçmek için güneşi usturlab edip güneş ışığını da ona ip kılmış.” Beyitte güneş ile usturlab arasında bir benzerlik ilgisi kurulmuştur.

Bu beyit için Onay (2000: 258) “irtifâ, mühendis, usturlab, rîsmân tâbirlerinden güneşin irtifâ'ı değil bir bînâ veya duvarın irtifâ'mının ölçüldüğü anlaşılıyor” şeklinde bahsetse de kanaatimizce yüksekliği alınan şey duvar değildir beytin bir kaside beyti olduğunu göz ardı etmiştir. Burada bize usturlab hakkında bir ipucu da vermektedir. “Usturlab hem gözlem hem hesaplama yapmak için kullanılmıştır. Gözlem için, hareketli bir hedefe ve güneşin ya da yıldızın konumunu aletin arkasındaki cetvel kullanarak ölçerken, aleti dikey olarak asacak bir halka gereklidir.” (Tağman, 2007: 22)

Usturlabın başında onu tutmak için kullanılan bir ip vardır. Güneşin ışıklarını da şekil itibariyle bu ipe benzetiyor. Bazen güneşin yanında yine şekil itibariyle aya da benzetilmiştir Lebib Divanı'nda “feleğin, ay ve güneş usturlabının sürekli elinde bulunduğunu kıyamet saati için düşmüş onu beklediğini” söylediği bir beyte tesadüf ettik.

Müdâm elinde suturlâb-ı mihr ü mâh-ı felek
Kıyâm-ı sa'at için düşmüş intizâre bakar

G.40/6

Revânî de “o kutlu şâhın müneccimi olmasaydı eğer gökyüzü ayı kendine usturlab edinmezdi” diyerek usturlabı şekli dolayısıyla aya benzetiyor.

İdinmez idi mâhı suturlâb asumân
Olmasa ger müneccim-i şâh-ı huçeste yeng
K.6/7

2.3. Usturlab - Müneccim

Müneccim, yıldızların hareket ve konumlarından hükümler çıkaran kişilere denir. Usturlabı müneccimler kullanır müneccimlerin usturlabı kullanım amaçlarından biri de, ayın ve güneşin ne vakit bir araya geleceğini tahmin etmektir. 17. asırdan Rezmî “ey Rezmi o gönül alan sevgili bize ihsan etmez müneccimler boşuna usturlab yapmasın” der. Çünkü o da bilir ki âşık ile maşuk bir araya gelmez.

Rezmiyâ bize kerem itmez o dil-cû gelmez
İtmesin ehl-i nucûm anun için usturlâb
G.28/5

Nef'î'nin yaşadığı 17.yy'da gün, ay, yıldız, takvim belirleme gibi konularda hüküm verilecek ise müneccimler usturlabdan istifade ederlerdi

Bir de sâbit ü seyyâr ü müneccimler ele
Hükm için dahi ne takvim ala ne usturlâb
K.31/5

2.4. Usturlab - Feres/ At

İncelediğimiz beyitlerden hareketle feres ile usturlabın bir arada kullanıldığını gördük. Hazık'ın bu beyti bize “el-mana fi batni'ş-şair” sözünün ne kadar doğru olduğunu göstermiştir. “Usturlab üzerine çizilen at tasviri, feleği ayağının altında alıp ezse uygundur” dediği beytinde tamamıyla bir hayali durum vardır. Usturlabın üzerine bir at tasviri çizilmez şekil olarak da bir aralarında bir benzerlik yoktur. Feres aynı zamanda “semânın kuzey yarım küresinde Keykâvüs ile Elfâris burçları yakınında parlak yıldızlardan müteşekkil bir burç” adıdır. (Devellioğlu, 1993: 259) Kanaatimizce feres ile usturlab arasında bir ihâm-ı tenâsüp vardır.

Zîr-i paye feleği alsa otursa şâyân
Safha-i levh-i suturlâbda tasvîr-i feres
G.123/4

Hâleti de bir arayış içindedir:

Kanda idigün bilmeğe ol mihr-i cihân tâb
Kıldım eğer-i nakl-i semendini suturlâb
K.41/16

“Cihânı aydınlatan güneşin nerede olduğunu bilmek için atının eğerini usturlab misali kullanmıştır.” Kasidesinde övdüğü kişinin atını yol, yön göstermesi bakımından usturlaba benzetmiştir. Atının eğeri de usturlabın başındaki ip konumundadır.

2.5. Usturlab - Tasavvuf

Usturlabı mutasavvıf şairler de şiirlerinde kullanmıştır. Şiirlerinde tasavvufu bir araç olarak kullanan 16. asrın şairi Usûlî:

Merkez-i hâkdesin dâ'ire-i kalbinde
Felek etvârını seyr eyle suturlâb gibi

G.143/2

“Arzın merkezindesin kalp dairende feleğin tavırlarını usturlab gibi seyret“ derken kalbi usturlaba teşbih ediyor. Evrenin yaratılış sebebi insandır. İnsan, yaratılan varlıklar içerisinde en şerefli olanıdır. Bundan dolayı insan evrenin kalbidir. Gökyüzünü gözlemlemeye yarayan usturlab gibi insan da yeryüzünde, sahip olduğu mertebesiyle feleğin tavırlarını seyretmelidir. İnsan-ı kâmilin kalbi tüm evreni bir bütün olarak kavrar ve birlik halinde görür. Hemen hemen her beyti tasavvufî mahiyetteki Nâilî-i Kadîm'e göre:

Suhen ilhâm-ı Hakk'dır nutk-ı arif lubb-ı hikmetdir
Ne zîc-i İlhânîden ne usturlâbdan söyler

G.83/2

“Söz, Hakk'ın ilhamıdır ariflerin nutku hikmetin özüdür çekirdeğidir. Ne İlhanlıların zîcinden ne de usturlabdan söylerler.” Zîc, yıldızların yerlerini ve dolaşmalarını göstermek için hazırlanmış cetveldir.” (Develioğlu, 2007: 1186) Bu cetvel ile usturlab birlikte kullanılır. Ariflerin gönlüne doğan sözler Allah'tan gelmektedir. Âşıkların usturlabı gönülleridir.

2.6. Usturlab - Akıl

Akıl da yön göstermesi bakımından usturlaba benzetilmiştir. Müvvakit-zâde Mehmet Pertev Divanı'nda böyle bir kullanımı Faris-i Kerimî'ye yapılan bir tahmiste gördük:

Dimezem dahi bezm-i hüsnünin mest olmaz ahbâbı
Tenün zarf-ı şârâbı leblerün itmez mi şârâbı
Teşe'üm gerçi itmem hükm ider aklın usturlâbı

Tah.55/4

2.7. Usturlab - Kaş

Mahbubun kaşını öteden beri âşıkların secde ettiği mihraba, sevda karanlığında onlara yol gösteren hilâle vs. gibi çeşitli unsurlara teşbih edildiği malumdur. 16.yy şairi Aşkî divan şiirinde ilk defa kaş ile usturlab arasında bir ilgi kurarak daha önce hiçbir şair tarafından söylenmeyen yeni bir ifade bulmuştur. Sevgiliye ithafen:

Gark-ı eşk oldum kaşın kible-nümâsın arza kıl
Kim bulur merdüm reh-i deryâyı usturlâb ile

(Pala, 2010: 17)

“Ağlamaktan gözyaşlarımın denizinde boğuluyorum kaşının kible göstergesini bize göster sen de bilirsin ki denizde bulunanlar ancak usturlab ile yollarını bulabilirler” dediği beytinden anlaşılacağı üzere kaş ile usturlab arasında değil kaş ile mihrab, mihrab-kible ilişkisi kurmuştur. Mihrab kibleyi gösterir, kaş da hilal biçimi ile mihraba benzer ve kibleyi gösterir, Burada doğrudan kaş ile usturlab ilişkisi yoktur dolaylı bir ilişki vardır. Kaş-mihrab-kible ilişkisinden sonra yön göstericiliği ile usturlaba benzetilmiştir. Anlaşılacağı üzere usturlab denizcilere yol gösteren bir pusuladır. Bu durumu, 16. yüzyılda bir denizci olan Aşkî’ den öğreniyoruz.

2.8. Usturlab – El

Avuç içi de şekil itibariyle usturlaba benzetilmiştir. Böyle bir beyti Hâletî Divanı’nda tespit ettik. Övdüğü kişiye yücelik vermek için:

Suturlâb-ı sipihr-i ‘izz ü devlettür kefi desti
Hutût-ı keffi hakka nâbit itmez mi bu da’vayı
K.41/16

“Onun elinin içi devlet ve izzet göğünün usturlabıdır,” diyerek övdüğü kişinin el çizgilerini görüntü itibariyle usturlaba benzetilmiştir. Usturlabı kullanabilmek için levhalarına çizimler yapılır o çizimler el çizgilerine benzetilmiştir. İnsanın avuç içinde çizgiler vardır. O çizgilerle fal bakarak münecimler geleceği görmeye çalışırlar.

2.9. Usturlab – Gökyüzü

Bazı beyitlerde de usturlab gökyüzüne teşbih edilmiştir. Neccarzâde Rıza:

Sipihr-i sifle- perver bir suturlâb-ı acâyipdür
Helâk -ı mûra bâdidür iderse bal ü per peydâ

K.1/27

“Alçakları seven, koruyan felek (gökyüzü) acayip bir usturlabtır. Alçaklıktan kurtulmaya çalışan, yükselmek için sebep, vasıta bulan kişileri hemen yok eder tıpkı kanatları çıkmaya başlayan karıncanın helak olması gibi,” diyerek gökyüzü usturlabının böyle acayıplıklar gösterdiğini söyler.

2.10. Usturlab - İrtifâ

Bazı şairler de övdüğü kişinin yüksekliğini, büyüklüğünü görmek ve göstermek için usturlaba başvurmuştur. Birçok beyitte usturlab ile irtifâ kelimesi beraber kullanılmıştır. Onay (2000: 258) “irtifâ almak” sözü için şöyle der: “Güneşin vakt-i zavâlde yüksekliğini, yani güneşin nısfu’n- nehâriye geldiğini irtifâ aleti ile ölçüp derecesini hesâp ve tayin etmektir.” Şairler genellikle mecaz anlamda bu sözü kullanmıştır. Ahmet Paşa, yaşlı feleği usturlab kullanan bir münecime benzetmiştir:

Yeridir rây-ı ref’in gözlese pîr-i felek
Kim münecim meyl eder da’im suturlâb üstüne
K.16/33

“Felek piri, her daim münecimin usturlabın üzerinde eğildiği gibi senin yüksek fikrini gözlese yeridir.” Cafer Çelebi ise:

İrtifâ'nın kadrinün bilmek diler benzer felek
Kim elinden gitmez usturlâb-ı mâh u âfitâb

K.23/11

“Onun yüksekliğini kıymetini felek bilmeyi ister bunun için ay ve güneş usturlabı elinden gitmez,” dediği beytinde güneşi ve ayı usturlaba benzetmiştir. Kasidesinde övdüğü kişinin yüceliğini güneş ve ay usturlabı ölçecektir.

2.11. Usturlab - Ebu Ma'ser

Usturlabın yanında bu aleti kullanan önemli şahsiyetlerde göz ardı edilmemiştir. “Faziletli insanların kıymetinin yüksekliğinin devamını gör; Ebu Mâ'ser ölmüş ama usturlabı kalmıştır,” diyen 19. yy şairi Avnî kendisinden 10 yüzyıl önce yaşayan ve bu aleti kullanarak gözlem yapan büyük astronomi bilgininden söz etmiştir.

Devâm-ı irtifâ'-ı kadrini gör ehl-i fazlun kim

Ebû Ma'ser cihândan gitmiş usturlâbı kalmışdur

G.68/4

Nâilî-i Kadîm, “senin makamından yükseklik kazanmak için İkizler burcu elinde meş'er usturlabını tutmaktadır,” dediği “Der-medh-i Defterdâr İsmâ'il Paşa” kasidesinde onun mevkiinin yüksekliğini görmek için ikizler burcu meş'er adındaki usturlabı kullanmıştır. Kaynaklarda meş'er hakkında bir bilgiye rastlayamadık. Bize göre meş'er, 9. yüzyılda yaşayan büyük astronomi bilgini olan Ebu Ma'ser'dir.

Almağa tâk-ı garka-i câhından irtifâ

Cevzâ tutar elinde suturlâb-ı meş'eri

K.20/10

Sonuç

Divan şiiri sosyal yaşamdan kopuk tamamıyla hayali bir şiir olmamıştır. Şairler gerçek hayata ait olan bir unsuru görür ve onu bazen gerçek manasında bazen de duygu ve düşünce süzgecinden sonra şiirinde kullanır. Usturlab, güneşin ve yıldızların konumlarıyla ve zamanla ilgili problemlerin çözümünde kullanılan teknolojik bir alettir. İncelediğimiz divanlarda görüldüğü üzere bazı şairlerin usturlab kelimesini bazen gerçek fonksiyonunda bazen de övdüğü kişiye yücelik vermek için çeşitli unsurlarla beraber kullanılmıştır. Usturlabın güneş, ay, at, avuç içi, irtifa, kelimeleriyle beraber zikredildiği görülmüştür. Bunların yanında akıl, kadeh, gökyüzü ve usturlabın parçalarından başlayarak bu aleti kullanan önemli şahsiyetlere kadar geniş bir tahayyül çerçevesinde divan şairine ilham kaynağı olmuştur. Mutasavvıf şairler de usturlaba tasavvufî bir mana vererek şiirde söz konusu etmişlerdir. Usturlabı maşukun kaşına benzeten Aşkî, diğerlerine nazaran daha orijinal bir ifade bulmuştur. Bu kullanımlarda görüleceği üzere kimi şairler divan şiirinin gerçek amacına uygun olarak orijinal ifadeler bulmuştur. Bunun sebebi divan şiirinde çok rastlanılmayan bir unsur oluşudur.

BİBLİYOGRAFYA

- AKKUŞ, Metin, (1993), Nef'î Divanı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- AVŞAR, Ziya, (2000), Revânî Divanı Tenkitli Metin, Altınsoy Yayınları, Niğde.
- BAYRAM, Ali Kaya, (1996), Azmîzâde Hâletî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divanı'nın Tenkitli Metni, Basılmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne.
- BURMALIOĞLU, H. Bilen, (1989), Bursalı Lami'î Çelebi Divanı'ndan Seçmeler, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet, (1979), Amrî Divan Tenkitli Basım, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, (2007), Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- ERGİN, Muharrem, (1980), Kadı Burhanettin Divanı, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- ERÜNSAL, E. İsmail, (1983), The Life and Works Of Tâcî-zâde Cafer Çelebi with Critikal Edition of His Divan, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- GÜFTA, Hüseyin, (1992), Hazık Mehmet Efendi'nin Hayatı, Edebi Şahsiyeti, Eserleri ve Divanı'nın Tenkitli Metni, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- GÜRBÜZ, Mehmet, (2005), Rezmî Divanı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- İNCE, Adnan, (1994), Mîrzâ-zâde Mehmet Salim Divanı, YÖK Matbaası, Ankara.
- İPEKTEN, Haluk, (1990), Nâilî-i Kadîm Divanı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- İSEN, Mustafa, (1990), Usûlî Divanı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KARAKÖSE, Saadet, (1994), Nev'îzâde Atâyî Divanı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KOÇ-İLKNUR, Neslihan, (2005), 17.yy Divan Şairi Nehci: Hayatı, Eseri, Edebi Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- KURTOĞLU, Orhan, (2004), Lebib Divanı, SBE Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- MENGİ, Mine, (1995), Mesihî Divanı, AKM Yayınları, Ankara.
- MERMER, Ahmet, (1997), Karamanlı Aynî ve Divanı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- MORRISON, James, (2006), The Astrolabe, İnternet Boks, Virginia.
- ONAY, Ahmet Talat, (2000), Eski Türk Edebiyatında Mazmûnlar ve İzahı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ÖZDEMİR, Mehmet, (1999), Neccârzâde Rıza Divanı'nın Edisyon Kritiği, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- PALA, İskender, (2010), Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, Kapı Yayınları, İstanbul.
- (2010), Aşina Güzeller, Kapı Yayınları, İstanbul.

- SARAÇ, Yekta, (2004), Emrî Divanı, Eren Yayınları, İstanbul.
- SEFERCİOĞLU, Nejat, (2002), Divan Şiirinin Gerçek Hayatla Bağlantısı, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C. 11,S. 11 s. 664-681.
- TARLAN, Ali Nihat, (1992), Ahmet Paşa Divanı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- TURAN, Lokman, (1998), Yenişehirli Avnî Bey Divanı'nın Tahlili (Tenkitli Metin) 1.Cild, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- TAĞMAN, S. Ertan, (2007), Mustafa İbn el-Muvakit'in Usturlab Risalesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- ULUCAN, Mehmet, (2005), Müvvakit-zâde Mehmed Pertev- Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri, Divanı'nın Tenkitli Metni ve Tahlili, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.